

بسمه تعالی

مبانی و اصول برنامه ریزی بهبود ساختار ژنتیکی و تولیدات دام سبک عشایر

امیر طاهری یگانه - کارشناس مسئول اصلاح نژاد بز

مقدمه:

کشور ایران با در اختیار داشتن بیش از ۶۵ میلیون راس گوسفند و بز یکی از کشورهای برتر دنیا به لحاظ جمعیت دام سبک به شمار می رود و در حال حاضر با پرورش این تعداد از جمعیت دامی، بخش مهمی از نیاز گوشت قرمز، بخشی از فرآورده های لبنی، پوست و الیاف کشور را تامین می نماید. بهره گیری از علوفه مراتع و مزارع، ضایعات کشاورزی مزارع در تغذیه دام سبک که عمدتاً برای دام دیگری قابل استفاده نیستند همچنین ذائقه مصرف گوشت و لبنیات گوسفند و بز برای مردم کشور به همراه نیاز گوسفند قربانی در مراسم مذهبی و اعیاد ملی در ایران از مهمترین ضرورت های توسعه و ثبات تولید در پرورش این دو گونه دامی در کشور محسوب می گردد.

از سوی دیگر، با توجه به اینکه بخش مهمی از تولیدات دام سبک کشور، انحصاراً توسط جامعه عشایری تولید می گردد؛ برنامه ریزی و سیاستگذاری بخش دولتی و تشکل های غیر دولتی در ارتقاء راندمان اقتصادی و ثبات تولید در جامعه عشایری از اهمیت ویژه ای برخوردار است.

تعاریف سامانه های پرورشی گوسفند و بز:

به دلیل نیاز برنامه ریزی دقیق تر برای جمعیت دام متناسب با سامانه های پرورشی موجود، تعاریف این سامانه ها به طور خلاصه به شرح زیر ارائه شده است:

الف - سامانه مرتعی (کوچ رو):

دام سبک پرورش یافته در این سامانه به مدت ۷ تا ۹ ماه از سال متکی به تغذیه از علوفه مراتع است و تنها در طول مدت دوره زمستان از تغذیه کمکی بهره مند خواهد بود. در ارتباط با دام عشایر که به طور عمده از دو گونه دامی گوسفند و بز تشکیل شده اند، بیشترین جمعیت دامی این سامانه را به خود اختصاص داده است.

ب- سامانه مرتعی - مزرعه ای یا روستایی:

دام سبک پرورش یافته در این سامانه به مدت کمتر از ۷ ماه (حداقل یک ماه از سال) متکی به تغذیه از علوفه مراتع است و در سایر ماه های سال از ضایعات کشاورزی و باقیمانده های باغی به عنوان علوفه استفاده می نماید. تغذیه دستی و تغذیه کمکی از سایر منابع علوفه ای در طول زمستان و حتی سایر ماه های سال نیز در این سامانه مشاهده می شود.

ج- سامانه غیر مرتعی:

دام سبک پرورش یافته در این سامانه متکی به تغذیه علوفه مراتع نبوده، تنها چند ماه از سال از ضایعات کشاورزی مزارع و باقیمانده های باغی، به همراه تغذیه کمکی از سایر منابع علوفه ای استفاده می کند و در سایر ماه های سال که این ضایعات موجود نیست کاملاً به روش بسته تغذیه می گردند.

با توجه به توضیحات پیشگفته برنامه ریزی برای اصلاح ساختار ژنتیکی دام سبک در هریک از این سامانه ها متفاوت خواهد بود.

شایان توجه است که تمرکز دام سبک مورد پرورش در جامعه عشایری در بخش سامانه مرتعی یا همان کوچ رو است.

اهم موضوعاتی که در مرکز اصلاح نژاد و بهبود تولیدات دامی کشور به عنوان پروژه های اجرایی و میدانی در بخش دام سبک کشور در حال پیگیری است عبارتند از:

۱- ارائه برنامه ها و سیاست های لازم برای توسعه پرورش و اصلاح نژاد دام سبک کشور در سه سامانه پرورش مرتعی (کوچ رو)، مرتعی - مزرعه ای یا روستایی - مزرعه ای.

۲- حفظ، حراست و اصلاح نژاد گوسفند و بز بومی کشور در سامانه مرتعی.

۳- تولید ترکیب های ژنتیکی جدید برای سامانه های غیرمرتعی (مرتعی - مزرعه ای یا روستایی - مزرعه ای).

۴- ایجاد بانک اطلاعاتی، تأمین و تولید داده های مورد نیاز آماری برای اجرای صحیح عملیات اصلاح نژادی.

۵- توسعه تکنیک های تولید مثلی نظیر تلقیح مصنوعی به روش سرویکال و لاپراسکوپ، انتقال جنین و....

۶- برنامه ریزی برای اجرای بند ب ماده ۱۴ قانون افزایش بهره وری کشاورزی مبنی بر خروج ۳۰ میلیون واحد دامی از دام متکی به مراتع کشور و برنامه ریزی برای پرورش ۳۱ میلیون واحد دامی خارج از مراتع

در طی ۱۰ سال، همچنین ماده ۱۷ قانون نظام جامع دامپروری کشور و تکلیف قانونی وزارت جهاد کشاورزی به منظور برنامه ریزی برای حفظ وحراست از نژاد های بومی کشور.

جدول وسعت و طبقه بندی مراتع کشور و ظرفیت پذیرش دام در مراتع

تعداد واحد دامی در هکتار	درصد	مساحت (میلیون هکتار)	وضعیت
یک واحد دامی در تمام مدت سال یا ۲ واحد دامی در صد روز	۸/۴	۷/۱	متراکم بیش از ۵۰۰ کیلوگرم در هکتار
یک واحد دامی در صد روز یا نیم واحد دامی در تمام مدت سال	۲۵/۳	۲۱/۴	نیمه متراکم ۳۵۰ تا ۴۵۰ کیلوگرم در هکتار
یک واحد دامی در چهار هکتار برای صد روز	۶۶/۳	۵۶/۲	کم تراکم کمتر از ۲۵۰ کیلوگرم در هکتار (میانگین ۱۲۰ کیلو)
	۱۰۰	۸۴/۷	جمع کل

بر اساس نتایج سرشماری سال ۱۳۸۷ جامعه عشایری در ۲۲ استان پراکنده اند و از کل مراتع کشور، حدود ۳۰ میلیون هکتار در اختیار پرورش دهندگان جامعه عشایری و بیشترین تراکم خانوار عشایری در حوزه زاگرس است.

بر اساس جمعیت دام موجود در جامعه عشایری، سرانه نسبت دام در جامعه عشایری به ازاء هر خانوار عشایری برای گوسفند و بز حدود ۱۰۰ رأس و برای گاو گوساله حدود ۰/۱ رأس برآورد شده است. به همین دلیل تمرکز برنامه ریزی اصلاح ساختار ژنتیکی برای دام سبک عشایر عنوان می شود.

عوامل تاثیر گذار بر اقتصاد پرورش دام کوچ رو در جامعه عشایری:

۱- اهمیت انتخاب نوع و گونه دامی برای پرورش در مرتع متناسب با نوع و شرایط مرتع.

۲- بکارگیری شیوه های علمی احیاء؛ تکثیر و پرورش گیاهان مرتعی: دستیابی به این موضوع علاوه بر نیاز مدیریتی شخص بهره بردار از علوفه مراتع؛ به همکاری و تعامل هدفمند تمام ارگانها و سازمانهای دولتی و خصوصی (سازمان جنگلها و مراتع کشور، سازمان امور عشایری، اتحادیه امور عشایری کشور، انجمن ملی مرتعداران) نیازمند است.

۳- مدیریت چرا (فصل چرا، دوام چرا) به منظور جلوگیری ازچرای بی موقع در براشت ناموزون از علوفه مراتع.

۴- تناسب تعداد دام با میزان تولید علوفه تولیدی در مراتع.

۵- رعایت تناوب چرا در مراتع با رعایت پراکنش احشام.

۶- رعایت تمام مسایلی که به مدیریت چرای یک نواخت کمک می نماید؛ نظیر رفع کمبود آب شرب دام و عدم پراکنش متوازن منابع آب در مناطق مختلف مرتعی.

البته یادآوری این نکته خالی از لطف نخواهد بود که اساساً ارزش غیر علوفه ای مراتع در تمام دنیا بسیار بیش از ارزش تولید علوفه ای آن برآورد می گردد و تقریباً ارزش غیر علوفه ای در کشورهای پیش رو، حدود ۳ برابر ارزش علوفه ای مراتع است و از این نظر سایر بهره برداری ها از مراتع نظیر: تنظیم گازها و آب و هوا، تنظیم اختلالات جوی، جلوگیری از فرسایش خاک، تشکیل خاک، گرده افشانی، پناهگاه و زیستگاه منطقه ای، جنبه های تفریحی، اکوتوریسم، ورزشی و تولید گیاهان دارویی بسیار ارزشمند تر از تولید علوفه آن اعلام می گردد. بنابراین برنامه ریزی برای تأمین معیشت پرورش دهندگان دام سبک در جامعه عشایری نیازمند شناسایی دقیق نیازهای این قشر زحمتکش و به خدمت گرفتن کلیه توانایی های آموزشی و ترویجی صحیح که معیشت خانوار عشایری بدان نیازمند است خواهد بود.

جدول طبقه بندی استانها بر اساس وضعیت مراتع، دام مجاز و دام موجود

(آمار سازمان جنگلها و مراتع و آبخیزداری کشور)

شرح موضوع	استانهای بحرانی گروه ۱	استانهای نیمه بحرانی گروه ۲	استانهای نسبتاً بحرانی گروه ۳	جمع
تعداد استان	۱۹	۸	۵	۳۲
وسعت مراتع (میلیون هکتار)	۳۸	۱۷	۱۷	۷۲
دام موجود (میلیون راس)	۴۶	۱۶	۵	۶۸
دام مجاز (میلیون راس)	۱۹	۱۰	۴	۳۳
دام غیر مجاز (میلیون راس)	۲۸	۶	۱	۳۵
درصد غیر مجاز	۲ / ۵ برابر مجاز	۱ / ۶ برابر مجاز	۱ / ۲ برابر مجاز	-

طبقه بندی استانها بر اساس وضعیت مراتع، دام مجاز و دام موجود

کشورها متناسب با نیاز و مصالح ملی و ضرورت های منطقه ای برنامه ریزی های متفاوتی برای حفظ و حراست از میراث منابع طبیعی و مراتع ارائه می نمایند. با عنایت به اینکه معیشت بیش از یک میلیون از جمعیت انسانی عشایری موجود در کشور از محل پرورش گوسفند، بز و متکی بر تغذیه علوفه به مدت حداقل ۷ تا ۹ ماه از مراتع کشور تأمین می شود، ضروری است برنامه ریزی های لازم به منظور حذف ثبات در ظرفیت چرای دام مجاز، حفظ و حراست از منابع علوفه ای مراتع، آب و خاک، با در نظر گرفتن ضرورت های منطقه ای انجام پذیرد. در جدول برآورد میزان وابستگی انواع دام به علوفه مراتع مشخص گردیده است.

جدول برآورد میزان وابستگی انواع دام به علوفه مراتع

نوع دام	درصد وابستگی به مراتع
گوسفند روستایی	۵۴ نیاز علوفه سالیانه
گوسفند عشایری	۷۰ نیاز علوفه سالیانه
بز روستایی	۶۵ نیاز علوفه سالیانه
بز عشایری	۸۰ نیاز علوفه سالیانه
گاو بومی روستایی	۱۰ نیاز علوفه سالیانه
شتر روستایی و عشایری	۹۰ نیاز علوفه سالیانه
تک سمیان روستایی و عشایری	۲۰ نیاز علوفه سالیانه

میزان وابستگی هریک از گونه های دامی کشور به لحاظ تغذیه ای به علوفه مراتع کشور برآورد مناسبی را از کل نیاز علوفه ای کشور در اختیارمان قرار می دهد. بر اساس برآوردهای کارشناسی کل ظرفیت علوفه ای مراتع کشور حدود ۳۳ تا ۳۴ میلیون واحد دامی است که در حال حاضر تقریباً معادل آن بصورت غیر مجاز؛ از منابع علوفه ای مرتعی کشور استفاده می کنند.

برنامه ریزی برای حذف یا به حداقل رسانیدن واحد دامی غیر مجاز بهره بردار از سطح مراتع کشور در صدر سیاست های وزارت جهادکشاورزی قرار گرفته است.

در مرحله بعد برنامه ریزی و سیاستگذاری به منظور بهره گیری حداکثر از ویژگیهای نژادهای گوسفند و بز بومی در سامانه های پرورشی متکی به مراتع نظیر سازگاری کامل با شرایط محیطی منطقه پرورشی بویژه توانایی مصرف علوفه خشبی تر اهمیت پیدا می کند. اصلاح سایر صفات مطلوب واقتصادی موجود شامل به حداقل رسانیدن وجود دنبه به عنوان یک منبع ذخیره انرژی و تامین آب متابولیکی مورد نیاز، اصلاح صفت فصلی فصلی (Seasonal Estrus) به مفهوم یکبار زایش در سال و تک قلو زایی، اصلاح صفات مربوط به کمیت و کیفیت لاشه و ضرایب تبدیل خوراک، کاهش درصد قصری در گله ها (میانگین کشور تا ۳۰ درصد گزارش شده است) نیز برای بهره برداری اقتصادی از دام عشایر از اهمیت ویژه برخوردار است.

تهدیدهای موجود برای ایجاد بی ثباتی و غیراقتصادی شدن تولید در بخش پرورش گوسفند و بز کشور:

اهم خطراتی که اساس حرفه پرورش گوسفند و بز کشور را تهدید می نماید و طبیعتاً جامعه عشایری نیز از آن بی نصیب نیست به شرح زیر ارائه شده است:

- ۱- کاهش توجیه اقتصادی پرورش دام سبک متکی به مراتع.
- ۲- عدم توجیه اقتصادی پرورش دام سبک مرتعی، در سامانه های غیر مرتعی (به دلیل تفاوت صفات مورد نیاز در دو سامانه).
- ۳- بالا بودن میانگین سن پرورش دهندگان (عدم تمایل نسل جوان به ادامه این حرفه).
- ۴- مشکلات فراوان برای تأمین نیروی انسانی و کارگری موردنیاز در سامانه پرورش مرتعی.
- ۵- بالا رفتن هزینه پرورش (حمل و نقل، خوراک، دارو و درمان، دستمزد و...) بویژه در جامعه عشایری.
- ۶- ضعف بکارگیری و ترویج فناوری های نوین در ارتقاء راندمان اقتصادی پرورش گوسفند و بز.
- ۷- انجام آمیخته گیری های بی رویه و بدون مطالعه در سامانه های پرورشی متکی به مرتع و غیر متکی به مرتع.

با توجه به اینکه سهم تولید گوشت قرمز جمعیت دامی در حال پرورش در جامعه عشایری، بسیار بیشتر از سهم تولید شیر خام این جمعیت دامی است از یک سو و این موضوع که بیش از ۹۹ درصد جمعیت دام عشایر را گوسفند و بز تشکیل می دهد از سوی دیگر، کانون توجه برنامه ریزی و سیاستگذاری برای ارتقاء راندمان اقتصادی و ثبات تولید در این بخش، بر توسعه پرورش گوسفند و بز متمرکز بوده و عمدتاً برای ارتقاء صفات لاشه نظیر مجموع وزن بره از شیر گیری به ازا هر رأس مولد، راندمان کمی و کیفی لاشه و ضرایب تبدیل خوراک برای این دو گونه دامی خواهد بود .

عدم توجه به موضوعات پیشگفته در نهایت به کاهش راندمان اقتصادی حرفه پرورش گوسفند و بز خواهد انجامید و نتیجه ای جز حذف تدریجی از چرخه تولید، اشتغال زایی و تولید ثروت ملی نخواهد داشت.

برنامه ریزی و سیاستگذاری لازم در حد توان اجرایی موجود به منظور مرتفع نمودن هر یک از موارد یاد شده انجام پذیرفته است؛ به عنوان مثال: پروژه ایجاد تولید ترکیب ژنتیکی جدید گوسفند گوشتی به منظور ارتقاء عملکرد صفات تولیدی گوسفندان بومی برای پرورش در سامانه غیرمرتعی «خارج از مراتع» به عنوان یکی از مهمترین پروژه های بخش دام سبک از سال ۱۳۹۱ ارائه و در حال انجام است.

اجرای پروژه آزمون عملکرد و توسعه روش اصلاحی هسته های باز (Open Nucleus) برای دام سبک متکی به مراتع و انتقال شیوه های نوین مدیریت تولیدمثل و بکار گیری روش های جدید تکنیک های مدیریت تولید مثلی نیز که هر یک در بخش هایی از کشور در حال انجام می باشند، می توانند در ارتقاء راندمان اقتصادی دام سبک عشایری تاثیر گذار باشند.

در حال حاضر ۱۸ ایستگاه توسعه پرورش و اصلاح نژاد گوسفند و بز شامل ۱۲ ایستگاه گوسفندی و ۶ ایستگاه بزى تحت روش اصلاحی هسته های باز (Open Nucleus) در ۱۶ استان کشور عملیات ثبت مشخصات و رکورد گیری های لازم برای اصلاح نژاد گوسفند و بز بومی کشور را انجام می دهند.

*مقاله ارائه شده به همایش سراسری مدیران ستادی و استانی سازمان امور عشایر ایران ، مهر ماه ۱۳۹۳